

Sztetyło, Zofia

Stemple ceramiczne z wykopalisk polskich na Kom el Dikka w Aleksandrii (kampanie 1982-1987)

Studia i Materiały Archeologiczne 8, 51-64

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zofia Sztetyło

STEMPLE CERAMICZNE Z WYKOPALISK POLSKICH
NA KOM EL DIKKA W ALEKSANDRII
/KAMPANIE 1982-1987/

Opracowanie niniejsze jest krótką prezentacją zespołu stempli ceramicznych z wykopalisk polskich na Kom el Dikka w Aleksandrii z kampanii przeprowadzonych w latach 1982-1987. Ich pełniejsze opracowanie, w postaci poprzedzonego wstępem katalogu, ukaże się na łamach *Études et Travaux*, wzorem analogicznych publikacji zabytków tej kategorii zgromadzonych we wcześniejszych kampaniach.

Zabytki z kampanii 1982-1987 w liczbie 79 pochodzą z rejonów Kom el Dikka, na których w ostatnich latach kontynuowane były badania archeologiczne. Jest to przede wszystkim rejon łaźni - jeden z głównych rejonów badań archeologicznych i działań konserwatorskich. W sporadycznych przypadkach znalezione były na innych odcinkach, pewna ich część pochodzi ze znalezisk powierzchniowych. Charakter i ranga zespołu łaźni, powodujące koncentrację prac w tym właśnie rejonie, są przyczyną pewnej jednorodności wydobywanego materiału zabytkowego, jest nim bowiem w przeważającej większości materiał rzymski, bizantyński bądź arabski. Materiał wczesnorzymski i hellenistyczny pojawia się w wyniku dotarcia do warstw o stratygrafii zakłóconej wskutek bulwersacji budowlanej, tak charakterystycznej dla dziejów Aleksandrii antycznej i odkryć nowożytnych. Stąd też niejednokrotne występowanie stempli hellenistycznych na poziomie nekropoli arabskich, w obrębie łaźni i towarzyszących jej kompleksów budowlanych, często o nie ustalonej dokładnie funkcji. W dotychczasowych prezentacjach stempli ceramicznych z Kom el Dikka stwierdzono - i twierdzenie to odnosi się do aktualnie prezentowanego materiału - w przeciwieństwie do wielu innych stanowisk archeologicznych, na których stemple występują w niezakłóconych warstwach stratygraficznych, w przypadku Aleksandrii możliwości takich nie było¹. Pojawiła się taka szansa w 1988 roku, ponieważ badania archeologiczne objęły swym zasięgiem obszar kwartału mieszkalnego i sięgnęły do okresu wczesno-rzym-

skiego. Jeśli prace w tym rejonie będą kontynuowane, istnieje szansa znalezienia stempli ceramicznych z okresu wczesno-rzymskiego i hellenistycznego in situ. Prezentowany materiał ma więc i tym razem charakter ogólnej informacji źródłowej, zaś w swej masie stemple ceramiczne z Kom el Dikka z kampanii 1982-1987 potwierdzają znaną nam dotychczas specyfikę rodzaju znalezisk pochodzących z obszaru Aleksandrii².

Jedną z cech interesującej nas kategorii zabytków jest zdecydowana przewaga stempli pochodzenia rodyjskiego nad materiałem z innych ośrodków. W przypadku znalezisk z ostatnich kampanii na ogólną liczbę 79 zabytków, aż 53 przypada na Rodos i proporcje te są zgodne z dotychczasowymi wynikami badań nad stemplami ceramicznymi pochodzącymi z obszaru Aleksandrii³. Pozostałe ośrodki reprezentowane są przez znacznie mniejszą liczbę znalezisk stempli. Są to:

Knidos - 5 stempli,
Kos - 2 stemple,
Tazos - 1 stempel.

Ośrodki bliżej nie określone reprezentowane są przez 11 stempli, do zgromadzonego materiału należą również 2 stemple łańciańskie oraz 5 stempli na tzw. mortariach.

Bliższa analiza przeprowadzona w obrębie ustalonych grup proveniencyjnych pozwala na dokładniejsze określenie zabytków. W przypadku stempli rodyjskich, na ogólną liczbę 53 zabytków, 7 z nich nie udało się bliżej określić, ze względu na znaczny stopień zniszczenia ich powierzchni, zidentyfikowano natomiast 46 zabytków. Należą one do sześciu grup chronologicznych, ale ich rozrzut między poszczególne grupy jest bardzo zróżnicowany i przedstawia się w sposób następujący⁴:

grupa I - 1 zabytek,
grupa II - 4 zabytki,
grupa III - 19 zabytków,
grupa IV - 6 zabytków,
grupa V - 12 zabytków,
grupa VI - 4 zabytki.

Mała liczebność zabytków nie pozwala na wyciągnięcie bliższych wniosków poza stwierdzeniem, że największa liczba stempli pochodzi z okresów: 210-175 p.n.e. i 146-108 p.n.e. Potwierdza to dotychczasowe wyniki badań prowadzonych nad większymi zespołami zabytków

znajdowanych w Aleksandrii. Wczesny okres stemplowania na Rodos potwierdzony jest stemplem z imieniem Mikythyosa. Imię to pojawia się na rodyjskich stemplach z "guzkiem"⁵, znane są również koneksje imienia Mikythyosa z imionami 3 rodyjskich eponimów. Jednym z nich jest Polyaratos, którego działalność przypada na wczesny okres stemplowania⁶, dwaj pozostali, to Pausanias I, którego działalność umieszcza V. Grace w okresie II a⁷, oraz Aglokritos z tego samego okresu⁸. Znaleziska stempli Mikythyosa nie należą do często spotykanych, wynika to z faktu mniejszej, w porównaniu z późniejszymi okresami, intensywności stemplowania amfor na Rodos w dwu pierwszych okresach, jednak występowanie ich na dobrze datowanych kompleksach, m.in. Agory Ateńskiej⁹ i Pnyksu¹⁰ pozwala określić ramy działalności rodyjskiego producenta w połowie III wieku p.n.e.

Z czterech stempli rodyjskich zaliczonych do II grupy chronologicznej dwa noszą imiona eponimów, dwa zaś imiona producentów. Jednym z eponimów jest Harmosilas, którego działalność umieszczana jest w okresie 240-210 p.n.e., lub 221-217 p.n.e.¹¹. Imię tego eponima zachowało się na amforze z Cypru, której drugie imadło ostemplowane zostało stemplem z imieniem producenta Menona. Działalność tego ostatniego umieszcza V. Grace w okresie 222-217 p.n.e. wspominając, iż prawdopodobnie działał on jeszcze na początku okresu III¹².

Drugim z eponimów jest Kallikratidas I. Na naszym stemple imieniu tego eponima towarzyszy schematyczne przedstawienie piersia Heliosa w kształcie tzw. "Lusterka". Ten rodzaj przedstawienia wykształcony został, zdaniem V. Grace¹³, w końcu okresu II i na początku okresu III, rozpowszechnił się zaś, zdaniem Szełowa¹⁴, w ostatnim 25-leciu III wieku p.n.e.

Z dwu stempli producentów, jeden nosi imię Hellanikosa, drugi imię Epigona. Działalność pierwszego z nich, na podstawie kontekstu znalezisk z oneksu¹⁵ i współwystępującego imienia eponima Aristonidas¹⁶ umieszcza się w okresie ostatniego 25-lecia III wieku p.n.e., chociaż prawdopodobnie była ona zapoczątkowana w końcu okresu II i kontynuowana na początku okresu III¹⁷. Producent Epigon, posługujący się stemplami sercowatego kształtu, działał prawdopodobnie w 2 połowie III wieku p.n.e. Za takim datowaniem jego działalności przemawia zarówno kontekst współwystępujących zabytków pochodzących z cysterny na Pnyksie z połowy III wieku p.n.e.¹⁸, jak i imiona eponimów, których stemple towarzyszą

stemplom Epigona. Należą do nich: Similinos, Thrasidamos i Ksenostratos, zaliczani do II grupy chronologicznej, posługujący się także "sercowatymi" stemplami¹⁹.

Z najliczniejszej, III grupy chronologicznej pochodzi 18 stempli. Na 8 z nich występują imiona eponimów, 10 zaś nosi imiona producentów, wśród których dwukrotnie powtarza się imię Damokratesa. Nie ma wśród imion eponimów i producentów imion dotychczas nieznanymi, wszystkie zarejestrowane na stemplach z Kom el Dikka mają swoje analogie wśród stempli z innych stanowisk archeologicznych i należą do raczej często spotykanych. Do takich stempli należy stempel z imieniem eponima Agemachosa, którego działalność przypada na lata 188-183 p.n.e.²⁰, Aratophanesa I, działającego około 181 roku p.n.e.²¹, Archokratesa²², Kratidasa, którego działalność przypadała na koniec III i początek II wieku p.n.e.²³, oraz Ksenostratos, datowanego na ostatnią dekadę III wieku p.n.e.²⁴. Pewne trudności w bliższym określeniu działalności eponima Hieragorasa budzi fakt, iż jego stemplom towarzyszą małe stemple uzupełniające, zapoczątkowane około 188 roku p.n.e. przez Damokratesa²⁵, równocześnie zaś stwierdzono przebicie jego stempla sztancą z imieniem eponima Aristomachosa, zaliczanego do IV grupy chronologicznej²⁶. Być może działalność Hieragorasa została zapoczątkowana w końcu okresu III i była kontynuowana na początku okresu IV, przypadałaby więc na pierwszą połowę II wieku p.n.e.²⁷.

Stemple producentów grupy III noszą imiona: Athanadotosa, Aleksandrosa, Apolloniosa, Aristoklesa, Aristona, Damokratesa, Herakleitosa, Jasona i Nikagis. Dwaj spośród wymienionych producentów: Damokrates I i jego ojciec Aristokles należeli do najbardziej aktywnych producentów rodyjskich III okresu i stemple z ich imionami występują bardzo często w materiale z wielu stanowisk. Współczesnym Damokratesowi był Athanadotos, stemplujący amfory wspólnie z eponimem Kleukratesem²⁸. Ten ostatni, zdaniem V. Grace²⁹, należał do eponimów, którzy podjęli zwyczaj posługiwania się małymi stemplami uzupełniającymi w okresie 188-186 p.n.e. Brak natomiast bliższych danych o działalności producenta Aleksandrosa, z powodu braku stempli współpracujących z nim eponimów. Posługiwanie się przez Aleksandrosa stemplami uzupełniającymi sugerowałoby działalność po 188 roku p.n.e.³⁰. W tym samym okresie, tzn. w I połowie II wieku p.n.e. działał Apollonios, natomiast lata działalności Aristona określa jego współpraca z eponimem Agemachosem w okresie

188-183 p.n.e.³¹. Na tenże okres przypadała działalność producenta Herakleitosa, którego imię pojawia się obok imienia eponima Nikasagorasa I z okresu 188-183 p.n.e.³². Producent Jason współpracował z eponimem Kallikratidasem II³³ w okresie 188-186 p.n.e., Aristodamosem, działającym około 179 roku p.n.e.³⁴, oraz Andriasem, najmłodszym z trzech wymienionych eponimów, z drugiej połowy II wieku p.n.e.³⁵. Nieliczne wśród stempli producentów rodyjskich stemple kobiet-producentów reprezentowane są przez stempel Nikagis z okresu ok. 200 p.n.e.³⁶.

W IV grupie chronologicznej znalazły się: 1 stempel eponima Leontidasa oraz 5 stempli producentów: Diokleias, Eukleitosa, Hieroklesa, Meneklesa i Menothemiosa. Stemple eponima Leontidasa nie należą do zbyt często spotykanych - niekiedy towarzyszą im małe stemple uzupełniające³⁷. Na uwagę zasługuje fakt, iż samo imię Leontidasa jest niekiedy w skróconej formie³⁸.

Imię Diokleias, to kolejne imię kobiety-producenta, a znaczne rozpowszechnienie stempli Diokleias w materiale wykopaliskowym różnych stanowisk świadczy o aktywności jej warsztatu. Obok imienia Diokleias, zarejestrowano imiona eponimów z końca okresu IV i początku V. Należą do nich imiona: Gorgonosa³⁹, Pythodorosa⁴⁰, Aleksiadasa⁴¹ i Eudamosa⁴². Pozwala to na umieszczenie działalności Diokleias w połowie II wieku p.n.e.⁴³. Z imieniem producenta Eukleitosa hipotetycznie związane stemple o znacznie zniszczonej powierzchni, ale z zachowanym godłem - przedstawieniem kaduceusza. Na taką identyfikację, poza przedstawieniem kaduceusza, pozwalają zachowane pojedyncze litery imienia. Rozpowszechnione na wielu obszarach stemple Eukleitosa należą do stempli często spotykanych w materiale wykopaliskowym, a imiona współwystępujących eponimów pozwalają na umieszczenie jego działalności w okresie od połowy II wieku p.n.e. Wśród eponimów współpracujących z Eukleitosem wymienić można: Aleksimachosa, Astymedesa II, Thersandrosa, Nikasagorasa I oraz Timodikosa⁴⁴.

Dwaj ostatni producenci omawianej grupy chronologicznej, to Menothemis i Menekles. Współwystępowanie obok imienia Menothemisa imienia eponima Aleksimachosa pozwala na określenie działalności producenta na lata 175-145 p.n.e.⁴⁵, brak natomiast podstaw do bliższego określenia działalności Meneklesa i prawdopodobnie przypadała ona na połowę II wieku p.n.e.⁴⁶.

Z okresu 146-108 p.n.e. pochodzi 14 stempli, z czego 5 należy do eponimów, 9 zaś do producentów. Stemple urzędnicze noszą imiona: Andronikosa, Euagorasa, Thersandrosa, Teisagorasa i Timagorasa. Brak stempli Andronikosa w kompleksie Pergamonu pozwala przypuszczać, iż jego działalność wykraczała poza ramy chronologiczne kompleksu i przypadała prawdopodobnie na połowę II wieku p.n.e., raczej po roku 146 p.n.e. Przemawia za tym współwystępowanie imion: eponima Andronikosa i producenta Agathoboulośa⁴⁷, ponieważ działalność Agathoboulośa w okresie V potwierdzają imiona eponimów z okresu 146-108 p.n.e., między innymi: Archembrotosa, Thersandrosa i Hierona II⁴⁸. Innym z argumentów, przemawiających na rzecz zaliczenia działalności Andronikosa do okresu 146-108 p.n.e. jest jego stempel, pochodzący z terenów nadczarnomorskich, przebity sztancą Andronikosa na stemplu starszym, chociaż nie można też wykluczyć pomyłki rytownika sztanc, który mógł zamiast imienia Andronikosa wyryć imię współczesnego mu eponima, a następnie dokonać korekty⁴⁹.

Zaliczenie do V grupy chronologicznej stempli z imieniem eponima Euagorasa⁵⁰ opiera się o znaną koneksję: Euagoras-producent Menestratos⁵¹, ponieważ działalność Menestratososa przypada na okres 146-106 p.n.e.⁵².

Thersandros wspomniany był wyżej jako jeden z eponimów okresu V, którego imię występuje obok imienia producenta Agathoboulośa. Jego działalność umieszcza się w okresie 141-135 bądź nieco wcześniej. Poza Agathoboulośem, obok stempli Thersandrosa umieszczali swoje stemple tacy producenci, jak: Eukleitos, Timaratos i Kallon⁵³, charakterystyczne dla amfor z jego imieniem są także małe stemple uzupełniające. Analogią dla stempla uzupełniającego na zabytku z Kom el Dikka noszącym imię Thersandrosa jest zabytek z Fanagorii⁵⁴, towarzyszący stemplowi eponima Archembrotosa, współczesnego Thersandrosowi. Na ten sam okres przypadała działalność Teisagorasa i Timagorasa, których imiona zachowały się w materiale z Kom el Dikka.

W zespole stempli z imionami producentów dwukrotnie występuje imię Andronikosa, którego datowanie nie jest jednoznaczne. Brak stempli z tym imieniem z dobrze datowanych kompleksów, brak również imion eponimów, współwystępujących obok stempli Andronikosa. Prostopątne stemple producenta zawierają, obok imienia, przedstawienie kaduceusza. Symbol ten szczególnie chętnie był umieszczany na stemplach producentów z drugiej połowy II wieku p.n.e. i, być może, na ten właśnie okres należy datować działalność Andronikosa⁵⁵. Nie

ma również podstaw do bliższego określenia stempli z kobiecym imieniem Artimas, jedynie ich brak w dobrze datowanych kompleksach III wieku p.n.e. pozwala przypuszczać, iż jej działalność przypadała na wiek II, prawdopodobnie jego drugą połowę⁵⁶.

Okrągłe stemple Euphranora ozdobione są zazwyczaj starannie wykonanym przedstawieniem głowy Heliosa w promienistej koronie i często towarzyszą im małe stemple uzupełniające. Dzięki koneksji Euphranor - eponim Nikasagoras II działalność producenta można umieścić w drugiej połowie II wieku p.n.e.⁵⁷.

Zarejestrowanie stempli Hieroklesa w kompleksach Delos i Alba Fucens umożliwiło określenie działalności tego producenta na okres drugiej połowy II wieku p.n.e.⁵⁸, zaś zawężenie ram do okresu końca II wieku p.n.e. było możliwe dzięki współwystępowaniu imion Hieroklesa i eponima Phainilasa⁵⁹.

Bliskość stempli Euphranora i Nolosa - posługiwali się bowiem analogicznym symbolem, przedstawieniem głowy Heliosa - sugeruje ich współczesną działalność⁶⁰. Inny rodzaj charakterystycznego godła - przedstawienie odwróconego łodygą ku górze kwiatka towarzyszy stemplom producenta Sosilasa. Za umieszczeniem jego działalności w V grupie chronologicznej przemawia koneksja: Sosilas-eponim Timodikos, ten ostatni bowiem działał w tym właśnie okresie⁶¹. Podobnie jak w przypadku Andronikosa, stemple producenta Philtatosa włączono w obręb V grupy chronologicznej, ponieważ nie ma jego stempli w dobrze datowanych wcześniejszych kompleksach, chociaż występowanie kaduceusza na stemplach Philtatosa może wskazywać także na kontynuowanie przez niego działalności także w późniejszym okresie, w którym równie chętnie wykorzystywano to godło⁶². Nie ma danych do określenia ram działalności producenta Phainilasa, chociaż cechy stempla wskazywałyby na okres V lub VI.

Okres VI, tj. lata 108-80 p.n.e. reprezentowany jest przez trzy stemple eponimów i jeden stempel producenta. Na stemplach eponimów zachowały się imiona: Antipatrosa, Aristomenesa i Chrysaora. Datowanie stempli Antipatrosa nastęrcza pewne trudności. Na podstawie współwystępowania, obok stempli Antipatrosa, stempli z imieniem producenta Damokratesa, działalność eponima we wcześniejszej literaturze datowano na okres III⁶³. Wyróżnienie przez V. Grace dwu producentów o imieniu Damokrates, Damokratesa I z okresu III i Damokratesa II z okresu V lub VI, pozwoliło na zwią-

zanie działalności eponima Antipatrosa z działalnością Damokratesa II i bliższe określenie ram jego działalności⁶⁴.

Na dokładniejsze możliwości datowania stempli Antipatrosa wskazywał Szełow, badający grupę stempli pisanych kursywą, wśród których występuje także imię Antipatrosa. Zdaniem Szełowa, działalność tego eponima należy umieścić w okresie końca II wieku p. n.e., tj. w okresie VI, w którym działał również eponim Echeboulos posługujący się stemplami pisanymi kursywą, współpracujący również z producentem Damokratesem II⁶⁵. Za datowaniem na ten sam okres stempli eponima Aristomenesa przemawiają jedynie charakterystyczne cechy jego stempli⁶⁶, podobnie jak w przypadku stempli eponima Chrysaora /bądź Chrysaona/⁶⁷.

Jedyny zakwalifikowany do VI okresu stempel producenta należy do Nikiasa, współpracującego z eponimem Damokratesem z tegoż samego okresu⁶⁸.

W sumie więc, z 53 rodyjskich stempli, z których określono bliżej 46, większość /26 zabytków/ należy do producentów. Wśród 7 stempli, których ze względu na zły stan zachowania nie udało się bliżej określić, 2 stemple mają kształt okrągły i noszą przedstawienie kwiatu róży. Obok jednego z nich zachował się mały stempel uzupełniający, co umożliwia datowanie na okres po 188 roku p.n.e. Z pięciu pozostałych zabytków jeden zachował przedstawienie winnego grona, na jednym początek tytulatury świadczy o tym, iż należał on do eponima, wreszcie, trzeci z zabytków, to stempel umieszczony na lekko spłaszczonym imadle, wygiętym krótkim łukiem, co przemawiałoby za umieszczeniem go w okresie wczesnym, tj. początków stemplowania amfor na Rodos.

Ośrodek knidyjski zadokumentowany jest 5 stemplami. Znaleziony w 1986 roku stempel /nr.inw. 710/1986/ zachował, poza początkiem etnikonu, imiona eponima Apollodorosa i producenta Anaksandrosa, co umożliwiło datowanie go na lata 146-108 p.n.e.⁶⁹. Imię Anaksandrosa zachowało się także na innym ze stempli wraz z etnikonomem, co, mimo częściowego zniszczenia imienia eponima, umożliwia analogiczne datowanie zabytku. Trzeci z knidyjskich stempli /nr.inw. 676/ /1982/ zrekonstruowano hipotetycznie jako stempel eponima Kleupolisa i producenta Nikasiboulosa, których działalność przypadała na koniec II wieku p.n.e. i początek I wieku p.n.e.⁷⁰. Okrągły stempel o zniszczonym napisie, z zachowanym natomiast przedstawieniem bukranonu, wydaje się należeć również do tego samego

okresu. Anepigraficzny stempel z przedstawieniem tyrsosu i kaduceusza o glinie bliskiej Knidos być może pochodzi z ostatniego okresu stemplowania amfor na Knidos⁷¹.

Dwa fragmentarycznie zachowane stemple pochodzą z Kos. Jeden z nich należy do Aristeidesa i datowany jest na początek I wieku p.n.e.⁷², drugi należał być może do Hermiasa. Imię Hermiasa zachowało się na stemple znalezionym na Delos i dzięki współwystępującemu imieniu eponima Diogenesa, oraz kontekstowi znalezisk działalność Hermiasa datowano na okres 88-69 p.n.e.⁷³.

Ze znalezisk powierzchniowych w 1987 roku pochodzi stempel tazyjski z etnikonomem, imieniem Chaireasa, oraz przedstawieniem położonego poziomo kantharosu i czerpaka, posiadający swoje analogie w materiale tazyjskim z innych stanowisk⁷⁴.

Wśród stempli o bliżej nieokreślonej proveniencji znalazło się 11 zabytków. Są w tej grupie stemple monogramowe /nr.inw. 692/1986/, stemple o pojedynczych literach /okrągły stempel z alfabą w centrum, nr.inw. 681/1986/, wreszcie stemple z zachowanymi imionami bądź fragmentami. Do takich zabytków należy stempel z imieniem Aratophanesa, który, być może, należy powiązać z Grupą Parmeniskosa⁷⁵ /nr.inw. 691/1986/, stempel z imieniem Kallistianosa, umieszczony wzdłuż imadła w miejscu jego wygięcia /nr.inw. 712/1987/, wreszcie stempel z końcówką imienia Manesa, dla którego najbliższą analogią jest stempel zarejestrowany przez E. Brecia⁷⁶. Nie znaleziono analogii dla stempla z zachowaną końcówką imienia Hagesilosa lub Hegesilochosa, wyciśniętego na imadle o glinie bliskiej glinie Rodos. Z dwu stempli łacińskich, jeden odciśnięty został na imadle i należy do M. Aemiliusa Rusticusa z okresu 130-80 p.n.e.⁷⁷, drugi, odciśnięty na wylewie amfory zachowanej w górnej partii, ma bardzo zniszczoną powierzchnię.

Cztery zabytki pochodzą z wylewów tzw. mortariów i powtarzają znane dotychczas imiona: Alexandrillada⁷⁸, Dioneikos⁷⁹, Dommos⁸⁰ - ten ostatni pojawia się dwukrotnie w materiale z Kom el Dikka. W sumie więc zespół stempli z Kom el Dikka jest na tyle zróżnicowany, iż wydaje się zasługiwać na wzmiankę przed pełniejszym opublikowaniem.

PRZYPISY

¹ Por. analiza stempli z wykopalisk polskich na Kom el Dikka: Z. Sztetylio, Timbres amphoriques grecs de fouilles polonaises à Alexandrie /1962-1972/, "Etudes et Travaux" VIII, 1975, s.159-235; eadem Timbres ceramiques des fouilles polonaises à Alexandrie /1973-1974/, "Etudes et Travaux" X, 1978, s.259-316. Timbres ceramiques des fouilles polonaises à Kom el Dikka, campagnes 1979-1982 en presse; Wstępne opracowanie zespołu stempli ceramicznych z wykopalisk polskich w Aleksandrii /1980-1982/, "Studia i Materiały Archeologiczne" 5, 1987, s.77-86.

² V. Grace, Ancient Greek wine jar fragments in collections in Alexandria, "Year Book of the American Philosophical Society" 1955, s.321-326.

³ Por. przypisy 1 i 2.

⁴ Chronologię stempli rodyjskich przyjęto za V. Grace, łącznie z ostatnimi korekturami. Najważniejsze ustalenia chronologiczne V. Grace zostały zawarte w opracowaniach: V. Grace-M. Savvatianou-Petropoulakou, Les timbres amphoriques grecs. Exploration archéologique de Délos XXVII. L'ilot de la Maison des Comédiens, Paris 1970, s.277-382; V. Grace, Revision in Early Hellenistic Chronology, MDAI 89, 1974, s.193-200; eadem, Stamped amphora Handles-Anatolian Collection of Charles University, "Kyme" 1, Praha 1974, s.89-98; eadem, The Middle Stoa dated by Amphora Stamps, "Hesperia" 54, 1985, s.1-54.

⁵ V. Grace, Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula, "Hesperia" XXXII, 1963, s.322 i nast.; Grace-M. Savvatianou-Petropoulakou, op.cit., s.292 i 300.

⁶ Grace-Savvatianou, s.286-288; G. Nachtergael, La collection Marcel Hombert I, Timbres amphoriques et autres documents écrits acquis en Egypte, "Papyrologica Bruxellensis" 115, Bruxelles 1978, s.18 i nast., nr 1.

⁷ Nachtergael, op.cit., s.19-20.

⁸ B.P. Grenfell-A.S. Hunt, Fayyum Towns and their Papyri, London 1900, s.60 i 110.

⁹ V. Grace, Stamped Amphora Handles found in 1931-1932, "Hesperia" III, 1934, s.19-22.

¹⁰ V. Grace, Stamped Wine Jar Fragments, "Hesperia", Suppl. X. Small Objects from the Pnyx, 1956, nr 86-88. Por. także V. Grace, Revision in Early Hellenistic Chronology, MDAI 89, 1974, s.194 i 198, nr 19.

¹¹ V. Grace 1974, jw., s.199.

¹² V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.303, E 5; V. Grace 1974, op.cit., s.199. Por. także Nachtergael, op.cit., s.23, nr 3, który publikuje okrągły stempel Menra z kolekcji M.Hombert sugerując, iż działalność tego producenta mogła być kontynuowana jeszcze na początku III okresu, chociaż zapoczątkowana była w okresie II.

13 V. Grace, Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula, "Hesperia" XXXII, 1963, s.326, przypis 17; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.293.

14 D.B. Szelov, Keramitcheskie kleima iz raskopok Tanaisa III-II vekov do n.e., Moskva 1975, s.20.

15 V. Grace 1956, op.cit., s.143, nr 100.

16 Jw.

17 Pogląd taki prezentuje G. Nachtergaele, op.cit., s.30-31, nr. 7 i przypisy 2-3. Sugestię Nachtergaele potwierdzałyby kontekst znalezisk z Agory Ateńskiej, por. V. Grace 1934, op.cit., nr 87.

18 V. Grace 1956, op.cit., s.142, nr 84.

19 E.M. Pridik, Zu den rhodischen Amphorenstempeln, "Klio" XX, 1926, s.318, 320, 324; A. Dumont, Inscriptions céramiques de Grèce, Paris 1872, nr 122; M.P. Nilsson, Timbres amphoriques de Lindos, publiés avec une étude sur les timbres amphoriques rhodiens. "Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark", Copenhague 1909, s.105 i nast., s.179, nr 376; V. Grace 1934, op.cit., s.234 i nast., nr 75; C.V. Gentili, I timbri anforari rodii nel Museo Nazionale di Siracusa, "Archivio Storico Siracusano" IV, 1958, s.28; J.S. Badaljan, Novye chronologiticheskie sootvestvia litchnyh imien na rodoskich amforah, "Sovetskaia Archeologia" 2, 1980, s.166; A. Maiuri, Una fabbrica di anfore rodie, ASAA IV-V, 1921-1922, s.260-263.

20 V. Grace 1985, op.cit., s.8 i nast.

21 Jw.

22 V. Grace, Timbres amphoriques trouvés à Delos, BCH 76, 1952, s.529; Nachtergaele, op.cit., s.40; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.293.

23 V. Grace 1968, op.cit., s.177, nr 11. Por. także V. Grace, Stamped Amphora Handles. Tarsus I. Excavations at Gözlu Kule, Princeton 1950, s.136, 140, nr 22; V. Grace 1956, op.cit., s.143, nr 102-103.

24 V. Grace 1985, op.cit., s.16 i przyp.34.

25 D.B. Szelov, Keramitcheskie kleima iz raskopok Fanagorii, MIA 57, Moskva 1956, s.137, nr 21.

26 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.314, E 37. Por. także s.313, E 34.

27 V. Grace 1952, op.cit., s.529. Por. wyżej, przypis 26.

28 E.I. Levi, Keramitcheskii kompleks III-II vekov do n.e. iz raskopok olviiskoi Agory. Olvia. Temenos i Agora, Moskva 1964, s.272, nr 332-333.

29 V. Grace 1985, op.cit., s.8-9.

- 30 M.I. Säflund, Stamped Amphora Handles, Labraunda, Swedish Excavations and Researches II, 2. Stockholm 1980, nr 16.
- 31 F. Bleckmann, De inscriptionibus quae leguntur in vasculis rhodiis, Göttingen 1907, s.31; idem, Zu den rhodischen eponymen Heliospriestern, "Klio" XII, 1912, s.252; Badaljanc, op.cit., s.164. Współpracował także z Athanodotosem, por. Grace 1985, op.cit., s.10.
- 32 Badaljanc, op.cit., s.163.
- 33 Fridik 1926, op.cit., s.315, 320, 325; Badaljanc, op.cit., s.165.
- 34 Bleckmann 1907, op.cit., s.22 i 31; Bleckmann 1912, s.251; V. Grace 1985, op.cit., s.8.
- 35 Nilsson, op.cit., s.164, nr 49; V. Grace 1950, op.cit., s.136, przypis 5; V. Grace 1956, op.cit., s.175.
- 36 V. Grace 1968, s.177, nr 12.
- 37 C. Schuchhardt, Die Inschriften von Pergamon. Altertümer von Pergamon VIII, 2. Berlin 1895, s.435.
- 38 J. Paris, Timbres amphoriques de Rhodes, BCH 38, 1914, s.316, XCVIC.
- 39 Badaljanc, op.cit., s.164.
- 40 Canarache, Importul amforelor stampilate la Istria, Bucuresti 1957, s.377; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.305, E 13 i s. 308, E 19; Badaljanc, op.cit., s.164.
- 41 Bleckmann 1907, op.cit., s.32; Badaljanc, op.cit., s.164.
- 42 A. Brugnone, Bolli anforari rodi dalla necropoli di Lilibeo, "Kokalos, Studi pubblicati dall'Istituto di Storia Antica dell'Università di Palermo", Palermo 1986, nr 15 i 84.
- 43 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.308; J. Mertens, Marques d'amphores. Les fouilles d'Alba Fucens, "Antiquité Classique" XXIV, 1955, s.88, nr 16.
- 44 Badaljanc, op.cit., s.165; D.B. Szelov, Keramitcheskie kleima iz raskopok Tanaisa III-I vekov do n.e., Moskva 1975, nr 87 i 351; V. Grace, Stamped Handles of Commercial Amphoras. Excavations at Nessana, London 1962, s.115, nr 7; V. Grace, The Commercial Amphoras from the Antikythera Shipwreck, "Transactions of the American Philosophical Society 55", 1965, s.7, przypis 8; R.A. Macalister, The Excavations at Gezer II, London 1912, s.357, nr 216; s.363; V. Grace 1962, op.cit., s.116; G.C. Porro, Bolli d'anfore rodie trovati in Sardegna, ASSard. X, 1914, s.383, nr 17-18; s.385, nr 41-42; I. Nicolaou-J.Y. Empereur, Amphores rhodiennes du Musée de Nicosie, BCH Suppl. XIII, 1986, s.526-527, nr 111, oraz s.529, nr 14.
- 45 V. Grace, "Kyme" I, op.cit., s.94; V. Grace 1952, op.cit., s.528; V. Grace 1950, op.cit., s.136 i 142, nr 39-40.

- 46 V. Grace, "Kyme" I, op.cit., s.94.
- 47 V. Grace 1952, op.cit., s.518, przypis 1.
- 48 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.315, E 40; Bleckmann 1907, op.cit., s.33; Bleckmann 1912, op.cit., s.250; Nilsson, op.cit., s.73, 116 i 430, nr 233; V.Grace, Rhodian Jars in Florida, "Hesperia" XVII, 1948; s.145; Nachtergael, op.cit., s.43, nr 16; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.305, E 14; Badaljanc, op.cit., s.163.
- 49 Szelov 1975, op.cit., s.34, nr 25.
- 50 V. Grace 1952, op.cit., s.129.
- 51 Bleckmann 1912, op.cit., s.255, nr 114.
- 52 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.307 oraz 296, przypis 2.
- 53 V. Grace 1962, op.cit., s.115, nr 7; V. Grace 1965, op.cit., s.7, nr 8; Z. Sztetyło, Les timbres céramiques (1965-1975): Nea Paphos I, Varsovie 1976, nr 188 i 210; V. Grace 1985, op.cit., s.13, przypis 24.
- 54 Szelov 1956, op.cit., s.139, nr 23.
- 55 Sugestię taką wysuwa Y. Calvet, Les timbres amphoriques. Kition-Bamboula I, Paris 1982, s.19, nr 25, oraz s.18, nr 23 i 24. For. także Y. Calvet, Les timbres amphoriques (1965-1970). Salamine de Chypre III, Paris 1972, nr 56, 63-65, 68-69.
- 56 Szelov 1975, op.cit., s.90, nr 294-299.
- 57 V. Grace 1965, op.cit., s.7, przypis 8; V. Grace 1985, op.cit., s.11 i przypis 21; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.316, E 45; Badaljanc, op.cit., s.165.
- 58 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.309, E 24; Mertens, op.cit., s.84 i 87, nr 2, 4, 12.
- 59 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.309, E 24; oraz s.314, E 43 i s.297, przypis 2.
- 60 Szelov 1975, op.cit., nr 437.
- 61 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.311, E 31.
- 62 Szelov 1975, op.cit., nr 473-475.
- 63 Maiuri, op.cit., s.258.
- 64 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.315, E 42-43.
- 65 Szelov 1975, op.cit., s.34, nr 27, oraz s.35.
- 66 V. Grace 1952, op.cit., s.528; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.314, E 39.

- 67 V. Grace 1952, op.cit., s.530; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.312, E 33, s.316, E 44, s.297, przypis 2.
- 68 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.311, E 30, oraz s.315, E 41.
- 69 V. Grace, Standart Pottery Containers of the Ancient Greek World, "Hesperia" Suppl. VIII, 1949, s.188, nr 11. Por. także V. Grace 1985, op.cit., s.32; V. Grace 1950, op.cit., nr 98 oraz Grace-Savvatianou, op.cit., nr 136 i 156, E 78 i E 75, także s.317-318, przypis 2.
- 70 V. Grace 1956, op.cit., s.149 i 152; J. Marcadé, BCH LXXVII, 1954, s.218; D. Levi, Bolli d'anfore e pesi fittili de Festos, ASAA 43-44, 1966, s.576, nr 9.
- 71 Grace-Savvatianou, op.cit., s.354.
- 72 E.M. Sztajerman, Keramitcheskie kleima iz Tiry, KSIIMK XXXVI 1951, s.40, ryc.5 nr 143 i 145; E. Breccia, Rapport sur la marche du Service du Musée pendant l'exercice 1919-1920, Municipalité d'Alexandrie 1920, s.50; J. Paris, Timbres amphoriques de Rhodes, BCH 38, 1914, s.319, nr CXXX i CXXXI.
- 73 V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.363, nr 241; Sztajerman, op.cit., s.40, ryc.5, nr 169; Z. Sztetylko, Les timbres céramiques dans les collections du Musée National de Varsovie, Varsovie 1983, s.174, nr 319.
- 74 A.M. Bon, Timbres amphoriques de Thasos, "Etudes Thasiennes" IV, Paris 1957, nr 1691 i nast.
- 75 V. Grace 1965, op.cit. s.168 i nast. Nie można też wykluczyć, że stempel należy zaliczyć do grupy tzw. stempli cesarskich, datowanych przez V. Grace na I wiek n.e. Por. V. Grace 1965, op.cit., s.171, nr 211.
- 76 Breccia, op.cit., s.51. Por. także V. Grace 1963, op.cit., s.320-321, przypis 7; V. Grace 1956, op.cit., s.175; V. Grace-Savvatianou, op.cit., s.358.
- 77 M.H. Callender, Roman Amphorae with Index of Stamps, London 1965, s.173, nr 1003.
- 78 J.W. Hayes, North Syrian Mortaria, "Hesperia" XXXVI, 1967, s.340, 339, nr 98, pl.2; s.342-346.
- 79 Jw.
- 80 Jw., s.342-346.